

*Н. Г. Гнатенко,
аспірант кафедри політичної аналітики і прогнозування,
НАДУ при Президентіві України*

ВНУТРІШНІ ПАРЛАМЕНТСЬКІ ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ V—VI СКЛИКАНЬ: СУТНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ

У статті досліджуються основні теоретичні підходи до визначення поняття "група інтересів". На основі синтезу теорії та особливостей парламентської практики в Україні пропонується авторський підхід до визначення поняття "внутрішні парламентські групи інтересів" та їх класифікація.

In the article examines the main theoretical approaches to the definition of "interest groups". Based on the synthesis of theory and characteristics of parliamentary practice in Ukraine, the author approaches to determining the "internal parliament interest groups" and their classification are proposed.

*Ключові слова: група інтересів, парламент, народний депутат України.
Key words: interest groups, parliament, the member of Ukrainian Parliament.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Верховна Рада України двох останніх скликань формувалася за принципом партійного представництва. У країнах сталої демократії члени парламентських партій є переважно професійними політиками, які у своїй діяльності репрезентують засноване на ідеології партії бачення ефективної реалізації публічних інтересів. В Україні партійна система перебуває на етапі становлення, і тому парламентські партії, особливо найбільші із них, нагадують те, що відомий німецький соціолог, історик, економіст М. Вебер називав конгломератом різного роду зацікавлених груп — об'єднань, які, перш за все, прагнуть реалізувати власні партикулярні інтереси. У зв'язку із цим, на його переконання, "реалізація політики за допомогою партій означає лише її реалізацію за допомогою зацікавлених груп" [1, с. 183]. Таким чином, дослідження сутності внутрішніх парламентських груп інтересів сприяє виявленню глибинних чинників формування державної політики в Україні на парламентському рівні.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Серед робіт, присвячених групам інтересів, варто виділити монографії українських дослідників Ю. Сабанадзе "Групи інтересів у перехідних суспільствах" та С. Телешуна, І. Рейтеровича "Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії". Також необхідно відзначити роботи російських вчених А. Павроза "Группы интересов и лоббизм в политике", С. Перегудова "Корпоративное гражданство" тощо.

НЕВ ІРШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Попри зростаючу увагу науковців до проблеми функціонування груп інтересів в українському суспільстві та механізмів їх взаємодії із органами державної влади, особливість групового представництва в українському парламенті є малодослідженою. Новизна роботи полягає у спробі синтезувати основні теоретичні підходи до вивчення груп інтересів та український досвід внутрішнього парламентського представництва партикулярних інтересів.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — ґрунтуючись на загальнотеоретичних підходах до визначення поняття "група інтересів" та особливостях української парламентської практики, запропонувати авторське визначення поняття "внутрішня парламентська група інтересів" (далі — ВПГ) та класифікацію таких груп, представлених у Верховній Раді України V—VI скликань.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У науковому середовищі існує два основних підходи до визначення сутності поняття "група інтересів": організаційний та функціональний. Прихильники першого головним критерієм окреслення меж явища визначають наявність формальної структури об'єднання та фіксованого членства. Як зазначає один із розробників концепції груп, американський політолог Р. Солсбері, група інтересів — це "формально організовані асоціації, що прагнуть здійснювати вплив на рішення уряду" [2]. Через те, що організаційний підхід значно звужує пред-

мет дослідницького пошуку, його ще називають "вузким". Він поширений серед західних дослідників, де понад століття об'єднання громадян виступають активними інституціоналізованими учасниками процесу формування державної політики.

В умовах, коли явище демократичного представництва партикулярних інтересів перебуває на етапі становлення, обмеження предмета дослідження організаційним підходом є невиправданим. Він не відображає реальних соціальних суб'єктів політичної взаємодії. Саме тому у пострадянських країнах більшого поширення набув "широкий" функціональний підхід до визначення сутності поняття "група інтересів". Його, зокрема, окреслив російський дослідник системи функціонального представництва С. Перегудов у такій формулі: "включення групи у політичний процес дозволяє зарахувати її до групи інтересів" [3, с. 25]. Тобто критерієм виступає наявність активної групової діяльності щодо реалізації функції представництва партикулярних інтересів перед органами державної влади. Звідси походить термін "функціональне представництво" політичних інтересів, який передбачає цілеспрямований вплив захищеної групи на органи влади з метою вирішення якоїсь однієї або обмеженої кількості проблем. Сукупність груп інтересів, представлених у суспільстві, та механізми їх взаємодії з органами державної влади формують "систему функціонального представництва" політичних інтересів.

Таким чином, у широкому розумінні, група інтересів (interest group) — це добровільне об'єднання громадян, сформоване довкола спільного інтересу, яке здійснює цілеспрямовану діяльність щодо його реалізації. При цьому сам інтерес виступає іманентною властивістю групи, яка не лише характеризує засади її утворення та визначає склад групи, але і вказує на мету групової активності. Група інтересів може мати організаційну структуру, а може діяти без формалізації членства. Це залежить, перш за все, від типу об'єднання.

Відповідно до структури, стилю діяльності, способу фінансування та бази підтримки американські дослідники груп інтересів Г. Алмонд та Дж. Пауелл виділяють чотири типи груп: [4, с. 130—135] "невпорядковані групи" (anomic groups), "неасоційовані групи" (nonassociational groups), "інституційні групи інтересів", "асоціативні групи" (associational groups). "Невпорядковані групи" мають стихійний характер та є реакцією на фрустрацію, розчарування та інші сильні емоції, тому не можуть бути предметом даного дослідження. "Неасоційовані групи" у авторів класифікації мають низьку організацію та формуються довкола спільного інтересу, пов'язаного з етнічною приналежністю, місцем проживання, віросповіданням, родинними зв'язками тощо. "Інституційні групи інтересів" формуються на базі політичних партій, бізнес-корпорацій, парламенту тощо і виражають свої власні інтереси або представляють інтереси інших, існуючих у суспільстві груп. Вони поширені у суспільствах з нерозвиненою громадянською структурою, де асоційовані групи ще не здатні дієво артикулювати суспільні інтереси. "Асоціативні групи" створюються безпосередньо для того, щоб представляти інтереси якоїсь специфічної категорії чи громадян та мають, як правило, організаційну структуру. До них належать профспілки, асоціації промисловців тощо. Це найбільш поширений в країнах розвинутої демократії тип захищених груп, який, за наявності умов для процвітання, здатен обмежити вплив невпорядкованих, неасоціативних та інституційних груп.

Парламентська практика в Україні репрезентує три з чотирьох різновидів груп даної класифікації: неасоційовані групи у формі земляцтва; інституційні групи у формі бізнес-груп, багатогалузевих корпорацій; асоціативні групи у формі об'єднань підприємців, профспілок тощо. Разом із тим, за формою політичного представництва усі вони мають інституційний характер, оскільки

ки артикулюють інтереси груп народні депутати України.

Слід зазначити, що у країнах сталої демократії основне навантаження щодо репрезентації політичних інтересів громадян та їх об'єднань лежить на партійно-електоральній системі, а система функціонального представництва виконує допоміжну роль. Це пов'язано із різним ступенем загальності та всеохопності політичних інтересів, репрезентованих партіями та групами. У той же час за визначенням американського дослідника Е. Шаттштейдера, співвідношення між партійно-електоральним та функціональним механізмом представництва політичних інтересів має пряму пропорційну залежність: чим слабшою є партійна система, тим сильніший вплив чинять групи інтересів на політичний процес; і навпаки, якщо партії ефективно здійснюють свої функції, то вони здатні значно обмежити чи звести до мінімуму вплив груп інтересів [5, с. 35].

В Україні сучасна партійна система не реалізовує належні їй функції повноцінно [6, с. 12]. За таких умов, з урахуванням відсутності сталих демократичних традицій, групи інтересів, на переконання російського вченого С. Перегудова, "беруть на себе окрім лобістських квазіпартійні функції" [7]. Тобто мова йде про те, що групи інтересів, використовуючи партійний механізм представництва, інтегруються у парламентську структуру. Таке явище можна охарактеризувати поняттям "внутрішньопарламентські групи інтересів". Це інституційні групи, репрезентовані у парламенті народним депутатом або групою народних депутатів, які мають різний ступінь організації і спрямовані на втілення у рішеннях Верховної Ради України вузькогрупових інтересів. При цьому самі інтереси можуть мати як умовно публічний, так і економічний (егоїстичний) характер. З огляду на флюїдність більшості ВПП, саме характер репрезентованого ними інтересу буде взято за основу їх класифікації.

За радянських часів всередині державного апарату здійснювали активну діяльність два різновиди груп інтересів: міністерсько-відомчий (галузевий) та регіональний. Це знайшло своє відображення і у структурі депутатських об'єднань Верховної Ради України I скликання. У парламенті діяло 26 регіональних груп (відповідно до адміністративно-територіального поділу), а також близько 15 депутатських об'єднань сформованих, переважно, довкола галузевого (професійного) інтересу [8, с. 27—29]. Формуванню такого роду депутатських об'єднань сприяла мажоритарна система виборів та імперативний мандат. Проте на той час, на відміну від сьогодення, регіональний та галузевий інтереси, представлені у парламенті, в цілому мали публічний характер.

Регіональна структура Верховної Ради України V та VI скликань характеризується такими показниками: абсолютна більшість депутатів на момент обрання репрезентували Київщину (58 % у V скликанні та 60% у VI скликанні). Другою за чисельністю була група мешканців Донецько-Луганського регіону: 15 % та 13 % від загальної кількості депутатів відповідно. При цьому асиметрія політичного представництва донецького регіону порівняно із рештою 23 регіонами у середньому складала 90% при допустимих для стабільного розвитку держави показників у 10—20 % [9, с. 125]. Проте, як показує практика, чисельність регіональної групи не має прямої кореляції із ефективним захистом публічних інтересів репрезентованого ними регіону.

У цілому, найбільш поширеним серед народних депутатів двох скликань способом сприяння реалізації публічних регіональних інтересів стали парламентські постанови про відзначення календарних дат українських міст. У такий спосіб члени Фракції СПУ, КПУ, ПР, "БЮТ" та НУНС впродовж п'яти років підтримали територіальні громади 12 міст Луганської, Житомирської, Київської, Волинської, Львівської, Херсонської, Тернопільської, Сумської областей та АРК. Авторський ко-

лектив нормативно-правових актів уособлює такий різновид груп інтересів, як земляцтво. Це флюїдні за характером групи, які формуються за ознакою спільного регіону народження чи професійного становлення народних депутатів.

Менш поширеним способом сприяння реалізації регіональних інтересів є проекти законів про спеціальний режим інвестиційної діяльності на тих чи інших територіях або спеціальний статус міст. Проте їх автори/співавтори, як правило, переслідують не стільки публічні, скільки вузькогрупові економічні інтереси — формування виняткових умов розвитку регіону, де здійснюють діяльність близькі до парламентарів бізнес-структури.

З організаційної точки зору репрезентація народними депутатами партикулярних інтересів відбувається у таких формах: а) фракційне об'єднання; б) внутрішньофракційна група; в) постійно діюче міжфракційне депутатське об'єднання; г) ситуативний міжфракційний альянс; д) індивідуальна діяльність.

Виражене фракційне представництво у парламенті двох скликань мають мешканці донецько-луганського регіону: 82% представників регіональної групи у V-му скликанні та 87% у VI-му входять до складу фракції ПР. У жовтні 2010 року (VI скликання) було також легалізовано діяльність постійно діючих міжфракційних депутатських об'єднань [10, Ст. 60 — 1], які, як правило, формуються за спільним регіональним або професійним інтересом. Прикладом ефективної організації такого типу є депутатське об'єднання "За Харків", але слід зазначити, що відстежити діяльність таких груп дуже складно, оскільки регламентом не передбачена їх реєстрація.

До умовно публічних ВПП можна також зарахувати народних депутатів, які впродовж останніх п'яти років репрезентують: а) об'єднання, які артикулюють інтереси релігійно-етнічних суспільних груп (Український єврейський комітет, Меджліс кримськотатарського народу); б) організації, що займаються соціальним захистом ветеранів війни та інвалідів (Українська Спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) (лише V скликання), Національний комітет спорту інвалідів України та "Всеукраїнська асоціація працездатних інвалідів" тощо).

На жаль, не мають власних ВПП вчителі, лікарі тощо. Як зазначає академік НАН України Е. Лібанова, "вразливі верстви (бідні, селяни, жінки) залишаються такими значною мірою через слабкий політичний вплив на державні рішення, а слабкий вплив визначається передусім їхньою вразливістю [11, с. 7]. Таким чином, структура ВПП Верховної Ради України значною мірою зумовлена девіантною структурою українського суспільства.

Економічні ВПП, відповідно до ресурсної бази та рівня представництва в економічній структурі країни, можна умовно поділити на групи мезорівня та макрорівня. До першого належать регіональні, галузеві ВПП. До другого — багатогалузеві корпорації та асоціації підприємців. Окремими ВПП виступають депутати, що репрезентують загальнодержавні "пострадянські" громадські організації, які успадкували значне нерухоме майно та групи, що представляють інтереси іноземних бізнес-структур.

До регіональних економічних ВПП належать члени парламенту, які репрезентують системний, багатогалузевий регіональний бізнес. Прикладом таких ВПП може бути Кримська група ЗАТ "Сучасні інформаційні технології" (фракція БЮТ), Одеська група "Примор'є" (фракція ПР) тощо. Проте більшість внутрішніх парламентських економічних груп мезорівня репрезентують галузеві інтереси, у тому числі на регіональному рівні.

Галузеві ВПП можна поділити на: а) галузеві профспілки; б) галузеві асоціації підприємців; в) галузеві бізнес-групи, окремою підгрупою серед яких є т. зв. "червоні директори".

У парламенті двох скликань було репрезентовано лише одну галузеву Незалежну профспілку гірників України та чотири галузеві асоціації: Національна асоціація виробників м'яса та м'ясопродуктів України (М. Присяжнюк, фракція ПР), Асоціація Українських Банків (С. Аржевітін, фракція НУ/НУНС), Донецький банківський союз (П. Клинець, фракція ПР) та Союз юристів України (М. Оніщук, фракція НУ/НУНС). При цьому керівник профспілки народний депутат М. Волинець (фракція БЮТ) ініціював законопроекти як на захист інтересів найманих працівників галузі, так і на захист роботодавців.

Галузеві ВПП, що репрезентують бізнес-інтереси, є чисельнішими, а тому об'єднання мають міжфракційний характер. До них належать депутати, які у своїй діяльності спрямовані на реалізацію вузькокорпоративного інтересу у сфері будівництва, енергетики, машинобудування, авіабудування, транспортних перевезень, металургії, харчової промисловості, аграрно-промислового комплексу, спиртової та лікеро-горілчаної промисловості, фармацевтичної промисловості, хімічної промисловості, а також у банківській, автомобільній сферах тощо. Представники галузевих бізнес-груп не приховують, що парламентська діяльність є способом реалізації перш за все партикулярних, а не публічних інтересів. Так, народний депутат П. Клинець (ЗАТ "Олімп") у інтерв'ю зазначає: "Я відношу себе до категорії людей, які можуть назвати себе галузевими лобістами. Я намагаюся, використовуючи досвід у бізнесі, перебуваючи у владі, захищати наших виробників..." [12].

Слід зазначити, що не усі галузеві ВПП є однорідними з точки зору спрямованості інтересу. Наприклад, власники автомобільного бізнесу поділяється на дві підгрупи: а) ті, що виробляють автомобілі, а тому зацікавлені у протекціонізмі та збільшенні ввізного мита; б) ті, що завозять машини з-за кордону, а тому зацікавлені у зменшенні імпортного мита та спрощенні митних процедур. Окрім того, у структуру галузевих ВПП можуть входити різні за спеціалізацією підгрупи. Так, аграрно-промисловий комплекс у парламенті репрезентований власниками зернотрейдерських компаній, агрофірм, тваринницьких комплексів, борошномельної та олійножирової промисловості тощо.

Окремою підгрупою галузевих ВПП виступають т. зв. "червоні директори". Це сучасні власники великих приватних підприємств, які їх очолювали (були директорами) на момент розпаду СРСР. До цієї категорії сьогодні належать народні депутати, представники Донецько-Луганського регіону В. Ландик (виробництво устаткування для легкої та харчової промисловості), Г. Скудар (важке машинобудування), М. Янковський (хімічна промисловість), Ю. Звягільський (вуглевидобування), а також представник запорізького регіону В. Богуслаєв (авіабудування).

Таким чином, серед груп мезорівня у парламенті двох скликань найбільше представництво мають бізнес-групи. Проте рівень їх впливу на парламентські рішення поступається впливу багатогалузевих корпорацій, які належать до ВПП макрорівня і репрезентують великий український бізнес.

Найпотужніші багатогалузеві корпорації України (т. зв. фінансово-промислові групи) прямо чи опосередковано репрезентовані усіма парламентськими фракціями V—VI скликань, у тому числі лівими за ідеологією фракціями Соціалістичної партії України та Комуністичної партії України. Безпосередньо власниками представлені такі корпорації:

V скликання — корпорація "ММК імені Ілліча" (В. Бойко, член фракції СПУ); корпорація "Укрпромінвест" (П. Порошенко, член Фракції НУ);

V—VI скликання — корпорація "Фінанси та кредит" (К. Жеваго, фракція БЮТ); корпорація "Систем Кепітал Менеджмент" (Р. Ахметов, фракція Партії регіонів); корпорація "Укрпідшипник" (А. Ключев та С. Ключев, фракція Партії регіонів).

Чинниками широкого представництва у парламенті бізнес-груп виступають: а) централізована система державного управління, що зумовлює концентрацію фінансових ресурсів на рівні центральних органів влади, а також активне (часом волюнтаристське) втручання держави в економічну сферу суспільної життєдіяльності; б) незавершеність приватизації; в) відсутність гарантій прав власності; г) багаторічна традиція формування капіталу за рахунок "політичної ренти".

На макрорівні народними депутатами обох скликань також репрезентовано такі загальнодержавні багатогалузеві підприємницькі асоціації, як Український союз промисловців і підприємців (А. Кінах, фракції НУ/ПР), Український національний комітет Міжнародної торгової палати (Ю. Каракай, фракція ПР).

До категорії "загальнодержавних "пострадянських" громадських організацій" належать об'єднання, що стали правонаступниками, перш за все, нерухомого майна відповідних радянських утворень, а отже, значні ресурси для ведення їх керівниками латентного бізнесу. Такі ВПП в особі народних депутатів мають Федерація профспілок України, Товариство сприяння обороні України (далі — ТСО України) та Спілка письменників України. Усі ці організації об'єднує відсутність кадастру "успадкованого" нерухомого майна. За словами народного депутата, нещодавнього голови Федерації профспілок В. Хари "інвентаризацію майна... ніхто не здійснював двадцять років, і тому ніхто не може точно сказати скільки коштує нерухомість профспілок" [13]. При цьому народні депутати, які представляють керівництво організації, не ініціюють законопроекти, які унормували б питання власності.

У Верховній Раді двох скликань присутні також представники іноземних бізнес-груп: російських корпорацій "Енергетичний стандарт" та "Лукойл", а також австрійської страхової групи UNIQA Group Austria (лише VI скликання).

Усі ВПП чинять вплив на державну політику через ініціювання проектів законів, депутатських запитів, звернень тощо, але, як зазначалось, з різним успіхом. Пальму першості тримають багатогалузеві корпорації, за ними йдуть галузеві бізнес-групи та "пострадянські організації" (крім пасивних представників ТСО України) і вже на третьому місці — умовно публічні ВПП, які репрезентують соціально незахищені верстви населення та територіальні громади. Найменш активними/результативними у своїй діяльності є представники етнічно-релігійних суспільних груп та іноземних бізнес-структур.

ВИСНОВКИ

Існує два основні підходи до визначення поняття "група інтересів": організаційний (вузький) та функціональний (широкий). У межах широкого підходу пропонується визначати інкорпоровані у парламентську структуру групи як "внутрішні парламентські групи інтересів". Це інституційні групи, репрезентовані одним народним депутатом або групою народних депутатів, які мають різний ступінь організації і спрямовані на втілення у рішеннях Верховної Ради України вузькогрупових інтересів.

Залежно від характеру артикульованого інтересу групи поділяються на умовно публічні та економічні (егоїстичні) ВПП. До першої категорії належать депутати, що репрезентують релігійно-етнічні об'єднання, організації соціального захисту інвалідів та ветеранів, а також регіональні земляцтва.

Найбільш впливовими є групи, об'єднані спільним економічним інтересом. Такі ВПП можна поділити на групи мезорівня (регіональні, галузеві) та макрорівня (багатогалузеві корпорації, асоціації підприємців). Галузеві ВПП поділяються на: а) галузеві профспілки; б) галузеві асоціації підприємців; в) галузеві бізнес-групи, окремою підгрупою серед яких є т. зв. "червоні ди-

ректори". Серед груп мезорівня у парламенті двох скликань найбільше представництво мають бізнес-групи. Проте рівень їх впливу на парламентські рішення поступаєть впливу багатогалузевих корпорацій, які належать до ВПП макрорівня і репрезентують великий український бізнес. Найпотужніші багатогалузеві корпорації України прямо чи опосередковано репрезентовані усіма парламентськими фракціями V—VI скликань.

Також присутні такі різновиди економічних груп — "загальнодержавні "пострадянські" громадські організації", — які успадкували від радянських структур значне нерухоме майно та групи, що представляють інтереси іноземних бізнес-структур.

Актуальною розвідкою з даного напрямку досліджень є аналіз дисфункцій українського парламентаризму, спричиненого діяльністю ВПП.

Література:

1. Шамхалов Ф.И. Государство и экономика: основы взаимодействия; учебник для вузов / Ф. Шамхалов. — М.: ОАО "НПО "Издательство "Экономика", 2000. — 382 с.
2. Salisbury R.H. Interest Groups // Nongovernmental Politics Handbook of Political Science / Ed. by F.I. Greenstein and N. W. Polsby. — Reading, Mass., 1975. — P. 171.
3. Перегудов С. П. Группы интересов и российское государство / С.П. Перегудов, Н.Ю. Лапина, И.С. Семенов. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 352 с.
4. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: учеб. пособие для студ. — политологов / Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.; сокр. пер. с англ. А.С. Богдановский, Л. А. Галкина. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 536 с.
5. Павроз А.В. Группы интересов и лоббизм в политике: учебное пособие / А.В. Павроз. — СПб.: Изд-во С.-Петербурга, 2006. — 186 с.
6. Телешун С. О. Хроніка становлення українських фінансово-промислових груп. За матеріалами вітчизняних та закордонних ЗМІ / С.О. Телешун. — К.: ТОВ "Центр", 2004. — 94 с.
7. Перегудов С. П. Крупная российская корпорация в системе власти [Электронное джерело] / С.П. Перегудов. — Режим доступу: http://www.jim-11.narod.ru/stat/pegegudov_1.htm (11.12.2009). — Назва з екрана.
8. Верховна Рада України: Інформаційний довідник / Авт.-упор.: М. Ярош (кер. кол.), А. Пивовар, А. Погорелова. Вип. 2. — К.: Парламентське вид., 2002. — 160 с.
9. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: навч. посіб. / Національна академія державного управління при Президенті України, Українське товариство сприяння соціальному інноваціям; Ред. Кол.: Е.А. Афонін (голова), Ю.С. Ганжуров, В.В. Лісничий, О.В. Радченко. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 416 с. — (Серія "Відкрита дослідницька концепція"; Вип. № 6).
10. Закон України "Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України" від 8 жовтня 2010 року № 2600-VI [Електронне джерело]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2600-17&p=1316523570983730> (20.01.2011). — Назва з екрана.
11. Лібанова Е.М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток / Е.М. Лібанова // Науково-економічний та суспільно-політичний журнал "Демографія та соціальна економіка". — 2010. — № 2(14). — С. 3—15.
12. Волкова Н. Павел Климец про инвестиции и "страну скрытых зависимостей" [Электронное джерело] / Н. Волкова. — Режим доступу: http://politikhall.com/?page=filing&a_id=516 (07.11.2009). — Назва з екрана.
13. Еремеева А., Крюкова С. Хмары над Харой // Эксперт. — 2011. — № 33. — 5 сентября.

Стаття надійшла до редакції 27.12.2011 р.